

<https://doi.org/10.15407/rksu.35.102>

УДК 8.03(477):783]:091:781.24"15"(045)

Олена Шевчук, кандидат мистецтвознавства, доцент,
професор кафедри старовинної музики, Національна музична
академія України імені П.І. Чайковського (Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-0994-5858
E-mail: olenashevchuk@ukr.net

ДВІ УКРАЇНСЬКІ СПІВАЦЬКІ АЗБУКИ XVI СТОЛІТТЯ В КОНТЕКСТІ ЗАВЕРШАЛЬНОГО ЕТАПУ ВИКОРИСТАННЯ ЗНАМЕННОЇ НОТАЦІЇ В ЦЕРКОВНІЙ КНИЖНОСТІ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ

Мета роботи — порівняльне дослідження двох українських невменних (знаменних) азбук-переліків (1540—1560-х і 1590-х рр.). **Методологія.** Використано текстологічний (критика тексту), симіографічний, палеографічний методи, здійснено класифікацію знаків, аналіз структури пам'яток. **Наукова новизна.** Уперше вивчено дві українські церковно-співацькі азбуки в порівнянні зі східнослов'янськими списками азбук XV—XVI ст. (в сучасних виданнях факсиміле й транслітерації); представлено фото азбуки 1540—1560-х років. **Висновки.** Азбуки вміщено у двох (з п'яти збережених) знаменних Ірмологіонах, які є безцінними пам'ятками українського церковного співу: *Поліському* (назва авторки) 1540—1560-х років та *Лаврівському* 1590-х. Кожна азбука містить 66 різних невм і формул (але загалом одиниць більше через повтори графем). Одинарні невми однакові чи подібні (47 із 66). Азбуки здебільше демонструють риси змісту й структури східнослов'янських списків XVI ст., однак інші їх ознаки датуються XV ст. і для XVI є «реліктовими». Певний баланс рис XV й XVI ст. визначає «неповторне обличчя» кожної азбуки. Архаїзація спонукає висловити думку про обмежені контакти в XVI ст. між руськими й російськими традиціями знаменного співу й письма, адже деякі суттєві зміни, що

Цитування: Шевчук О. Дві українські співацькі азбуки XVI століття в контексті завершального етапу використання знаменної нотації в церковній книжності Київської митрополії. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2024. № 4 (35). С. 102—130. <https://doi.org/10.15407/rksu.35.102>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

відбулися в російських азбуках XVI ст., в українських не були відображені. Крім того, *Лавр* містить численні неточності — ймовірний доказ часткової втрати знань про знаменну нотацію як систему. Причина може полягати в особливостях цього етапу історії співу Київської митрополії, коли невменна нотація переставала відігравати провідну роль як єдина форма запису церковних співів. У 1590-ті роки перед руськими співаками постало нове актуальне завдання: вони швидко освоїли нову для східних слов'ян п'ятилінійну нотацію (т. зв. «київська»), здійснили письмовий «переклад» піснеспівів знаменного розспіву та записали твори інших стилів. Тоді ж було укладено перші нотолінійні Ірмологі.

Ключові слова: історія української музики, церковний спів, невменна азбука-перелік, знаменна нотація (крюки), означення невм, Ірмологіон, музична симіографія, палеографія.

Актуальність теми дослідження. XVI століття — етап найяскравішого розквіту богослужбового співацького мистецтва на східнослов'янських теренах, кульмінація 500-літнього розвитку його традиції. Після службової і співацької реформ, проведених десь до середини XV ст., професіоналізм східнослов'янських півчих сягнув у XVI ст. нових висот. Сформувалася музична система Октоїха, нові співацькі стилі, було оновлено знаменну нотацію як цілісну систему запису мелосу. Окрім практики в XV—XVI ст. набула розвитку музична теорія, доказом чого стало укладання співацьких азбук. Українську (та білоруську) співацьку й музично-теоретичну спадщину Київської митрополії XVI ст., зафіксовану в одиничних збережених знаменних збірниках, на сьогодні майже не досліджено. Увага вчених більшою мірою прикута до нотолінійних Ірмологіонів, укладених від середини 1590-х років, коли на українських і білоруських землях відбулася надшвидка зміна системи музичного письма і невменні збірники остаточно поступилися місцем нотолінійним. На часі актуальним стає розгляд півчих рукописів XVI ст. Зміст азбук важливий для визначення знакового складу наспівів (невми давні й нові, прості й складені, одинарні знаки й формули), які в кінці XVI ст. отримали нотолінійні «переклади».

Аналіз досліджень і публікацій. Відомо, що співацькі азбуки — це короткі музично-теоретичні посібнички, що їх східні слов'яни укладали з XV ст. як окремі розділи у збірниках богослужбових піснеспівів. Першою формою азбук є перелік знаків слов'янської нотації — *знамен* — з їх назвами¹. Дві знаменні азбуки, обрані для розгляду, містяться в українських церковно-співацьких збірниках змішаного складу — Ірмологіонах. Рукопис 1540—1560-х років (Київ, ІР НБУВ, зібрання Київської Духовної Академії, ф. 160, № 614) у нашому дослідженні названо (в робочому порядку) *Поліським* (далі — *Поліс*, *П*). Пізніший західноукраїнський кодекс, 1590-х років,

¹ Типологічно вони відповідали середньовічній європейській традиції укладання переліків візантійських і латинських невм, відомій з X—XI ст. Попередниками слов'янських азбук є візантійські, записані у збірниках *пападики*.

нещодавно видано Юрієм Ясіновським у Львові як *Лаврівський* (далі — *Лавр, Л*) [8]. Цей ірмолой раніше перебував у Бібліотеці Греко-католицької капітули Перемишля (Варшава, Biblioteka Narodowa, ркп 12050 I, старий шифр: Zbjory Akcesijne, акс. 2954).

Важливе значення має кодикологічне вивчення *Поліського* ірмолою науковими співробітницями Інституту рукопису НБУВ Ерікою Клименко [6; 7, ін.] та колективом авторів [3]. *Лаврівський* ірмолой 1590-х років описано в кількох працях починаючи з XIX ст., комплексно вивчено та опубліковано факсиміле 2019 р. [8]. *Лаврівську* азбуку описували Дмитро Шабалін [10; 11, ін.], Марія Качмар [5, ін.] і Даніель Савіцкі [13, ін.], спробу описати *Поліську* азбуку здійснив Микола Підгорбунський [9]. Детальний аналіз змісту цих праць здійснено в попередній публікації авторки [12], де систематизовано аспекти розгляду азбук, результати визнано неповними, деякі — помилковими. У працях описано майже виключно основні групи азбучних невм, натомість деякі одинарні випущено. Виявлено помилкову атрибуцію знаків, неточності у графічних зображеннях, лакуни в описі. Принципи відбору авторами знаків для надання коментарів є довільними [12, с. 304]. Порівняльний аспект наявний в описі Д. Шабаліна, де азбуку *Лавр* долучено до групи з п'яти списків (здебільше, російських, можливо, включно з монастирськими північноросійськими) першої половини XVI ст. [11, с. 450—452], що виглядає вмотивовано, оскільки в дописі Шабаліна азбуку *Лавр* датовано 1550-ми роками [10, с. 20]. Паралелі в *Лавр* зі списками «московського походження» відмітив і Д. Савіцкі [13, с. 36], що «не викликає заперечень, адже всі вони мають багато спільного» [12, с. 287]. Виникла необхідність дослідити українські азбуки «в компаративній площині на рівні деталей» [12, с. 288].

Для порівняльного розгляду пам'яток важливого значення набуває перше палеографічно-текстологічне дослідження понад 40 списків азбук, здійснене Максимом Бражниковим [1]; видання східнослов'янських азбук XV—XVII ст. (у транслітерації) Дмитра Шабаліна [10]² та порівняльні студії Зівар Гусейнової, котра розрізнила ознаки азбук XV й XVI ст., визначила їх структуру як двочастинну [2, с. 25, 48], узагальнила дані про типи простих і складених (рос. составных) знаків за їх будовою [2, с. 16]. М. Бражников охарактеризував знаки азбук, поєднання їх у *сімейства й групи*, що важливо для розгляду списків будь-якого часу, де сімейство стає структурною одиницею азбуки (маючи й власні принципи структурування). Кожне сімейство об'єднане навколо основного знака, «родове ім'я» якого є спільним для всіх споріднених невм (але всередині сімейств біля різновидів знаків його записано не завжди) [1, с. 32]; іноді «імена» знамен одного сімейства

² Збереження знаменних співацьких збірників в російських архівах гіпотетично не виключає ймовірного руського (україно-білоруського) походження деяких списків. Наразі їх дослідження de visu неможливе.

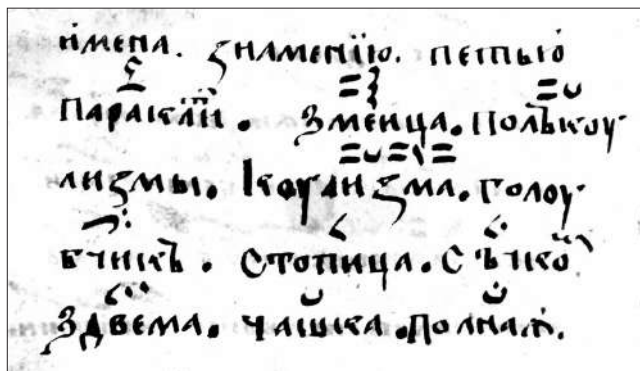
різні. За Бражниковим, головними сімействами є *крюки, стріли й статії* [1, с. 33, 55]. *Групи* знаків, як зазначив учений, встановлюють виходячи з «близьких накреслень» (*столиці, запятиє, сложитія, палки, чашки* та ін.) [1, с. 34, 41]. Продовживши дослідження Бражникова, З. Гусейнова концептуально переосмислила положення його праці, зарахувавши всі означені групи до сімейств — включно з *фітами й кулизмами* [2, с. 27—32]. *Одиночні* знамена в концепції М. Бражникова склали категорію «різних» [1, с. 34].

На основі названих розробок уточнюємо класифікацію знамен, розділивши їх *види й різновиди*. Сімейство може містити *висотні різновиди* основного знака (два—чотири) з *однаковим розспівом*, виконуваним на різній висоті (назви відтинків-суглась³ звукоряду знизу вгору — *просте, мрачне, світле, трисвітле*) [1, с. 34]. Основні знаки можуть поділятися й на окремі *види*, що не завжди фіксують висотність і мають *неоднакові* варіанти розспіву, уточнені додатковими значками біля основного (*облачко, сороча нога, очко* та ін.).

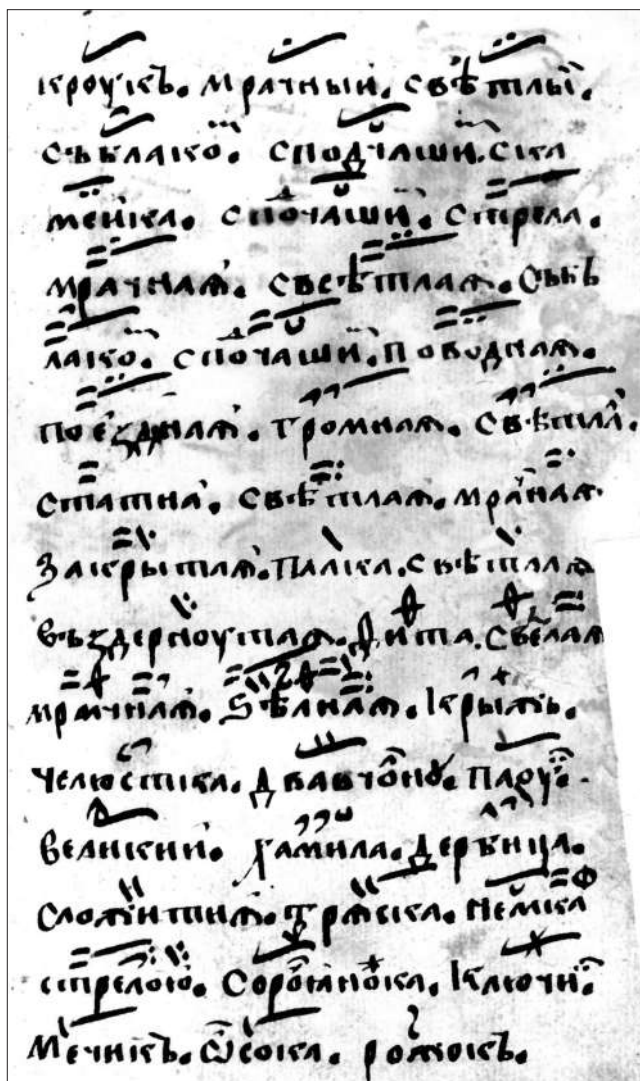
Виклад основного матеріалу. Кількість окремих знамен і графічних комплексів у розгляданих азбуках не тотожна. Список *Поліс* довший — має 71 одиницю, з яких три кінцеві знаки записані із *сорочою ножкою*, 69—71, без назв (див. іл. 3). Із загальної кількості слід вирахувати п'ять знаків і формул, 64—68, записаних повторно, тож *Поліс* нараховує 66 різних одиниць. У пізнішому списку *Лавр* налічуємо загалом 68 одиниць, але в дійсності їх менше внаслідок 1) двічі записаного знака *тряски* (це першим відзначив і прокоментував Д. Шабалін [11, с. 452]) та 2) помилкового розділення крапкою формули *немка. со стрелою*, 65—66 (табл. 7). Тому в результаті списки виявилися тотожними за кількістю *різних* азбучних одиниць (66), але не однаковими за їх набором.

В азбуках-переліках XV—XVI ст. знаки й формули писали підряд, розділяючи їх «імена» у словесному рядку крапками (див. іл. 1—4), тож будь-які видимі ознаки поділу списків на розділи відсутні. Однак насправді тексти переліків структуровано [1, с. 55], що можна встановити на основі класифікації знамен і принципів викладу азбучних одиниць. Чергуються одиночні знаки й знакові комплекси, утворені в різний спосіб (сімейства, малі групи та формули: *поспівки, лице, фіти*). Принципи упорядкування переліків склалися поступово. Декілька з них визначено вже в XV ст., з-поміж яких зазначимо чотири (за З. Гусейновою): 1) азбука приховано виявляє ознаки поділу на дві частини (див. п'ять списків переліків XV ст. [2, с. 23—25]; 2) у першій частині зібрано основні знаки, переважно за сімействами [2, с. 23]; 3) корпус *фіт* розділено на дві групи [2, с. 24]; 4) є одинарні знаки, які не утворюють сімейств, але можуть, за наявності спільного графічного

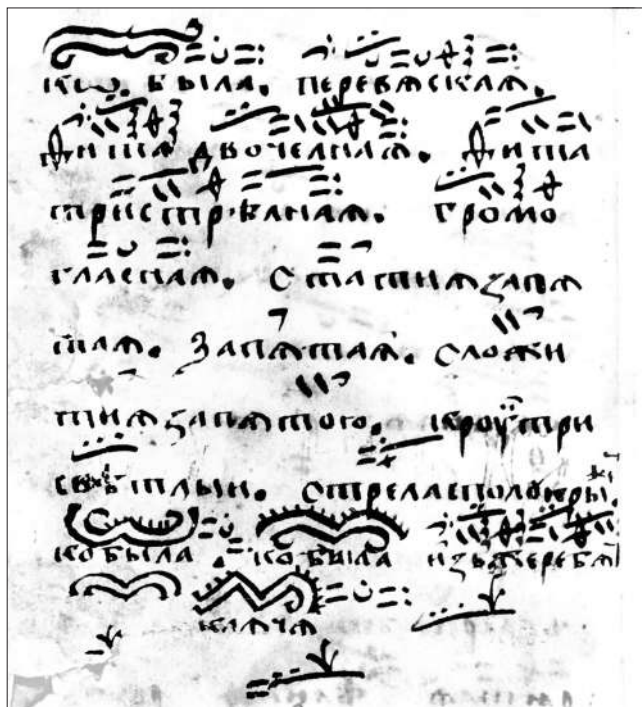
³ Ц.-слов. *согласія* — чотири тризвучні ланки, які складають 12-щаблевий церковний звукоряд. За зміни висотного положення окремі знаки міняють розспів, напр., *стріла проста* відрізняється від *мрачної* і *світлої*.

Ил. 1. Азбука Поліського ір-
 моголіону 1540—1560-х рр.
 «Имена. знаменію. петью».
 Початок. Знаки 1—10. Дже-
 рело: ІР НБУВ. Зібрання Ки-
 ївської Духовної Академії.
 Ф. 160. № 614. Арк. 95 зв.

Ил. 2. Азбука Поліського ір-
 моголіону 1540—1560-х рр.
 «Имена. знаменію. петью».
 Продовження. Знаки 11—52.
 Джерело: ІР НБУВ. Зібрання
 Київської Духовної Акаде-
 мії. Ф. 160. № 614. Арк. 96

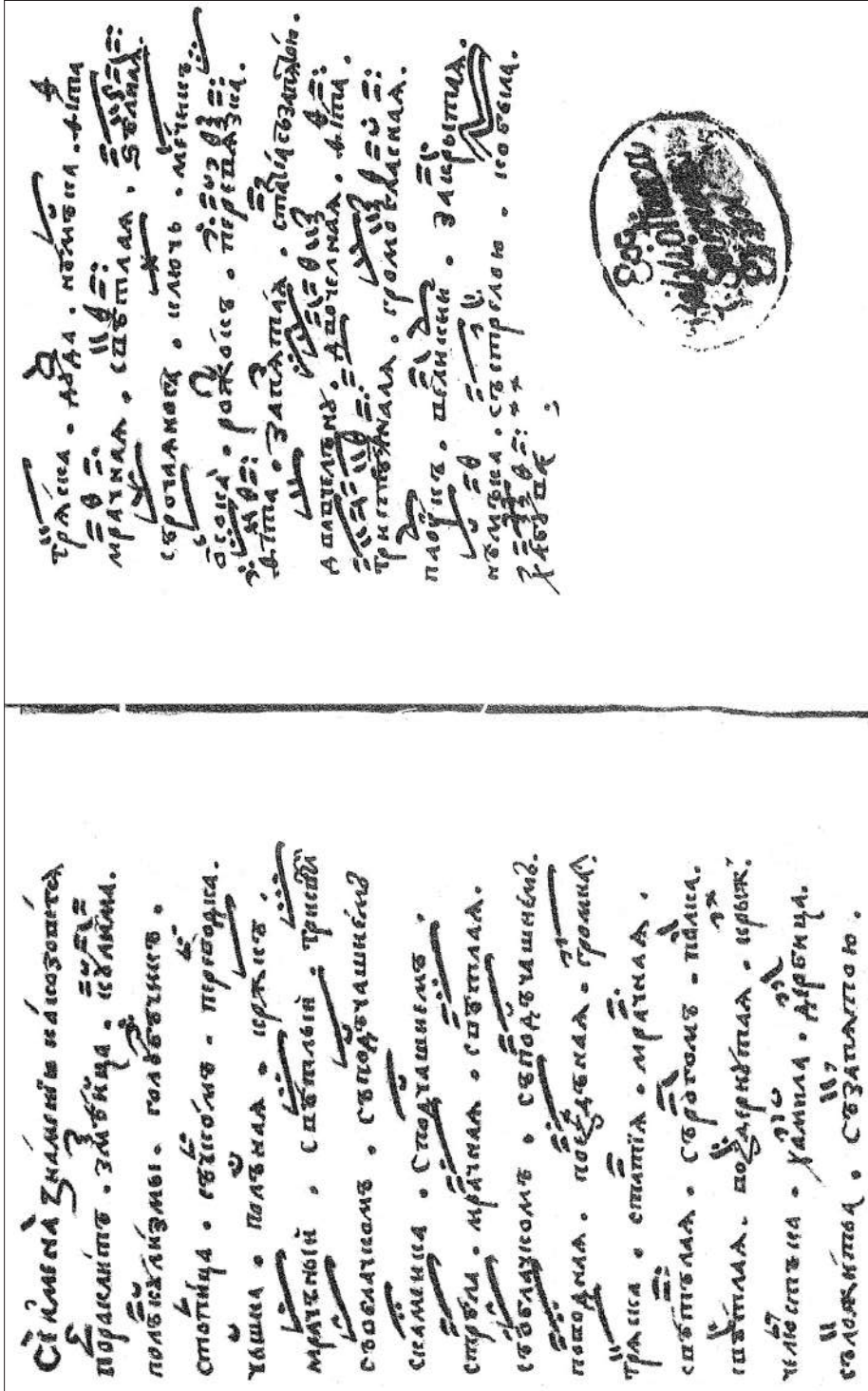

Іл. 3. Азбука Поліського ірмологіону 1540—1560-х рр. «Имена. знаменію. петью». Завершення. Знаки 53—71. Джерело: ІР НБУВ. Зібрання Київської Духовної Академії. Ф. 160. № 614. Арк. 96 зв. Цифрова обробка ілюстрацій 1—3: О.Ю. Коробов

елемента, об'єднуватися в пари—трійки. «Ланцюжки» одинарних знаків розташовано між більшими групами [там само].

Зазначені принципи структурування азбук XV ст. простежуються в наших двох списках XVI ст. Поділ на кілька «блоків» (з одиночних / парних знаків чи більших груп) дозволяє визначити загальну структуру азбуки. Так, у *Поліс* — два розділи (шість підрозділів). 1-й розділ: 1) початкова коротка група розрізнених знаків з однією формулою кулізма, 1—5; 2) сім знакових сімейств, 6—33; 3) перша група *фіт*, 34—37. 2-й розділ *Поліс*: 4) серединна група одиночних знаків (і парних сполучень), 38—52; 5) *лице* й друга група *фіт*, 53—58, 6) заключна група знаків і формул (включно з додатковими для сімейств, зібраних у першій частині, та записаними повторно), 59—71. Тож, дві частини списку *Поліс*, кожна з яких починається з розрізнених знаків, мають різний обсяг, але створюють досить струнку композицію (37 і 34 одиниці).

Пізніша азбука *Лавр* має багато спільного з *Поліс*, але скомпонована дещо по-іншому. Є збіги, різночитання та суттєвіші зміни. У 1-й частині *Лавр* — два підрозділи, аналогічні початковим у *Поліс*: 1) розрізнені знаки й формула, 1—5; 2) сім сімейств, 6—34. Друга частина *Лавр* поєднала п'ять

Лл. 4. Азбука Лаврівського ірмологіону 1590-х рр. «Се имена знаменію како зовється». Джерело: Варшава. Вібліотека Narodowa. Ркп 12050 І. Арк. 258 зв., 259. Знаки І—40/41—68

підрозділів: 3) одинарні невми й малі групи (у *Поліс* — четверта), 35—43, 4) перша група *фїт* (у *Поліс* — третя), 44—47; 5) другий сегмент з одинарних знаків, 48—52, 6) друга група *фїт* (із «вклиненням» інших знаків), 53—61; 7) кінцевий сегмент з різнорідних знаків і формул, 62—68. Композиція *Лавр* інакша передусім через те, що обидві групи фітних формул зміщено до другої частини, через що границя між частинами азбуки постає між групою сімейств й подальшою шерегою одинарних знаків, розділяючи число одиниць точно навпіл (по 34).

Крім загальної структури, азбуки *Поліс* і *Лавр* відрізняються багатьма «деталлями», унаочненими в компаративних таблицях 1—7. У них по черзі розглянуто такі знаки: однакові за назвами й накресленнями (табл. 1, 2); однакові графемами, названі по-різному (табл. 3); наявні лиш в одному списку (табл. 4); названі однаково, але частково відмінні за графікою (табл. 5); урешті, *формули*: поспівка *кулизма* й *полкулизми* (табл. 6), *фїти* та *лице кобила* (табл. 7).

У таблицях 1, 2 представлено одинарні знаки та об'єднані в сімействах та групах, які є ідентичними й становлять статистичну більшість в наших азбуках (47 із 66). Вихідним для порівняння є раніший список *Поліс*, знаки й формули якого пронумеровано (лівий боковик). В оригіналі нумерація відсутня. У *Лавр* деякі невми, порівняно з *Поліс*, змінюють місцеположення й, відповідно, порядкові номери. У списку *Поліс* стрілками показано низхідні та висхідні напрямки тих переміщень знаків, що «стануться» в *Лавр*. Номери передислованих невм *Лавр* та «імена» основних знаків сімейств марковано напівжирним шрифтом.

Назви знаків церковнослов'янські, наведені в українській транслітерації (*малий юс* як **я**; *ы* як **и**; *ять ѣ* як **і**). Збережено одну рису північноукраїнських діалектів (згідно з оригіналом *Поліс*, *ять ѣ* як **є**, **е**); *оу*, *великий юс* як **у**; *омега и*, *ер ѣ* (етимологічне *о*) — як **о**; *ери ѣ*, *ь* в основі, суфіксах та кінці слів (нуль звука) — знято; *фіта ѳ* як **ф**; назви подано в нормативному вигляді задля збереження семантики лексем (напр., *крюк* замість «кроук», *Поліс* 11, 62 тощо)⁴. У квадратних дужках поновлено текст, відсутній в оригіналах: пропущені «імена» знаків, скорочені назви, титла.

Спільний репертуар і українських, і більшості східнослов'янських азбук свідчить про сталість системи знаменного письма на етапі її розквіту [1, с. 40]. Перша частина переліків, де викладено основні знакові сімейства (цей принцип збережено від списків XV ст.), чітко структурована (табл. 1). Найчисельніший «блок» — це сім сімейств, послідовність яких ідентична, П 6—33, Л 6—34. У чотирьох з них є висотні *різновиди* знаків (з назвами *суглась* звукоряду: *простий* / *простая*⁵, *мрачний* / *мрачная*,

⁴ Співацьку термінологію азбук *Поліс* і *Лавр*, графіко-орфографічні особливості тексту та різночитання між «іменами» знаків у цій публікації не розглядаємо.

⁵ Ця назва відсутня, але часто передбачається основною назвою знака.

Таблиця 1. Знаки (одинарні та сімейства), ідентичні в Поліській і Лаврівській азбуках за назвами й накресленнями (перша частина списків)

№ П	Назва в Поліс	№ Л	Назва в Лавр	Коментар
1	<i>параклит</i>	1	<i>поракалит</i>	<i>Лавр</i> : помилка в назві
5	<i>голубчик борзий</i>	5	<i>голубчик</i>	<i>Лавр</i> : не вказано вид
6 7	стопица [стопица] с очком	6 7	стопица [стопица] с очком	Тут і далі назви основних знаків у сімействах не повторено
8		8		Див. табл. 3
9 10	чашка [чашка] полная	9 10	чашка [чашка] полная	
11 12 13 — 14 15	крюк [крюк] мрачный [крюк] світлий — [крюк] с облаком [крюк] с подчашием	11 12 13 14 15 16	крюк [крюк] мрачный [крюк] світлий 14 [крюк] трисвітл[ий] [крюк] с облачком [крюк] с подчашием	Не вказ.: <i>простий</i> Див. П 62, П 69
16 17	скамейка [скамейка] с подчашием	17 18	скамейка [скамейка] с подчашием	
18 19 20 21 22 23 24	стрела [стрела] мрачная [стрела] світлая [стрела] с облаком [стрела] с подчашием [стрела] поводная	19 20 21 22 23 24 25	стріла [стріла] мрачная [стріла] світлая [стрела] с облачком [стрела] с подчашием [стрела] поводная	Не вказ.: <i>простая</i> П.: <i>світлая</i> (описка) див. П 71, табл. 4 <i>поездная</i> , табл. 5
25 26	[стрела] громная	26 — 27, 41	[стрела] громная <i>тряска</i> <i>тряска</i>	П 26: [громо]світлая, див. табл. 4 повтор: Л 41 див. П 46, табл. 2
27 28 29 30	статія [статія] світлая ↓ [статія] мрачная ↑ [статія] закрытая ↓	28 30 29 64	статія [статія] світлая [статія] мрачная	Л 29—30: «міняються місцями» див. Л 64, табл. 2
31 32 33	палка [палка] світлая [палка] воздернутая	32 33 34	палка [палка] світлая [палка] воздернутая	Не вказ.: <i>простая</i>
34	фита ↓	47		Формули див. у табл. 7

світлий⁶ тощо). Інші види знаків мають вказівки на додаткові значки (с очком, П 7, Л 7; с подчашієм, П 17, Л 18 тощо) чи індивідуальні «імена» (палка воздержнутая, П 33, Л 34). Першу частину Поліс завершено групою фіт, П 34—37, яку в Лавр зміщено до другої частини.

Усередині розділів і сімейств помітні відмінності в розташуванні окремих невм. Їх зміщення відбувалося з плином часу, принаймні з трьох причин. По-перше, у викладі окремих знаків допускали певну свободу (напр., два в челну, П 40, Л 57; наук, П 41, Л 62 та ін.). По-друге, в XVI ст. змінювалося розташування висотних різновидів знаків. Точка відліку бачиться у списках XV ст., де розташування невм довільне — спершу вища, за нею нижча [2, с. 23, 24, 30]. Такий самий принцип руху «згори вниз» підхоплено в Поліс: статія світлая — мрачная, 28—29. Натомість у більшості азбук XVI ст. логіка міняється: знаки пишуть у напрямку знизу вгору, що унаочнено в Лавр: статія мрачная — світлая, 29—30. Ідеально в Лавр виглядає запис крюків у всіх висотних позиціях: [простий] (найнижчий) — мрачний — світлий — трисвітлий, 11—14. Інакше кажучи, в Лавр переважає упорядковане розташування невм за їх висотним співвідношенням, більш показове для азбук XVI ст.

По-третє, переміщення невм у переліках обумовлене тим, що в XVI ст. тривав процес укомплектування знакових сімейств новими видами й різновидами невм, які могли поміщати по-різному. У списках XV ст. знаки одного сімейства були розділені на основну й додаткову частини, записані окремо⁷. Такий принцип розподілу збережено переважно в Поліс. Осердям сімейства є три крюки, П 11—13, тоді як крюк трисвітлий, П 62, записано окремо (він увійшов у практику в XVI ст. [2, с. 48]), а ще один вид крюка, трисвітлий із сорочою ногою (без назви), — близько до кінця списку, П 69 (табл. 2). У багатьох списках XVI ст. активізується «зворотний рух» як вияв нової тенденції: нові й рідкісні знаки «переміщуються» з другої частини раніших списків у першу та «приєднуються» до сімейств. Це чіткіше виявлено наприкінці XVI ст. в Лавр, напр., крюк трисвітлий, Л 14 (табл. 1).

Комплектація сімейств відбувалася в XVI ст. по-різному. Так, приєднання статії закритої до її «сім'ї» було рідкісним випадком [2, с. 49], але саме такий приклад бачимо в Поліс, де цей знак, П 30, приєднано до статій, 27—29. У Лавр статію закриту⁸, Л 64, звично записано в кінці азбуки, окремо від сімейства, Л 28—31.

Щодо окремих знаків фіксація «розділених сімейств» була довготривалою, напр., невму статія со запятою, П 59, Л 56, також відокремлено від

⁶ Згідно із символікою назв, «світлий» означає вищу теситуру.

⁷ Пор. зі змістом переліків XV ст. З. Гусейнової: сімейство крюків із двох—трьох видів — у першому розділі, знаки 10—13; але крюк с подчашієм — у другому розділі, 41, 43 [2, с. 23—24].

⁸ Про цей знак і плуганину щодо нього в Лавр ідеться далі.

Таблиця 2. Знаки (одинарні, сімейства, групи), ідентичні в Поліській і Лаврівській азбуках (друга частина списків)

№ П	Назва в Поліс	№ Л	Назва в Лавр	Коментар
38	криж	35	криж	В обох: <i>запятая</i> + криж
39	челюстка	36	челюстка	
40	два в чолну ↓	57		Див. Л 57
41	паук ↓	62		В обох не вказ.: малий; накреслення варіантне
43	хамила	37	хамила	
44	дербица	38	дербица	
45	сложитія	39 40	сложитья [сложитья] со запятою	Див. П 61
46	тряска ↑	41	тряска	Л 27: повторено
48	сорочя ножка	48	сорочая нога	= <i>крюк простий із с. н.</i>
49	ключик	49	ключ	
50	мечик	50	мечик	
51	осока	51	осока	П 51 = П 50 (описка)
52	рожок	52	рожок	
		55	<i>запятая</i>	Див. П 60
59	статія <i>запятая</i>	56	статія со запятою	
60	<i>запятая</i> ↑			Див. Л 55
		57	два в челну	Див. П 40
61	сложитія <i>запятою</i> ↑	40		Див. Л 40
62	<i>крюк трисвітлий</i> ↑	14		Див. Л 14
		62	паук [малий]	Див. П 41
63	стріла с полукриж[ем] ↑	25		Не вказ.: <i>мрачная</i> див. Л 25, табл. 5
		64	[статія] закритая	З <i>крапкою</i> . Див. П 30, Л 31, див. табл. 4

статій. Ще приклад: у Поліс окремо від *стріл*, П 18—26, записано *стрілу с полукрижем* 63 і *тряску* 46 (таке розміщення *тряски* успадковане від азбук XV ст.) [2, с. 24], див. далі (табл. 2).

Початок другої половини азбуки виявляє паралель до початку списку (за записом одинарних знаків). Деякі розташовано парами-трійками. В кінці *Поліс* помітна «сконцентрованість» чотирьох «зворотних» стрілок, які відображають зрушення відповідних невм *Лавр* до центру (чи початку) списку. Щодо *крюка трисвітлого*, П 62, й *стріли с полукрижем*, П 63, працює ідея «возз'єднання сімейств» (Л 14, Л 25). Щодо *сложитій* і *запятої* причина зрушень інша — це прагнення писаря розташувати графічно споріднені невми по дві-три підряд, *малими групами*. Тенденція такого запису існувала з XV ст. [2, с. 23—24] і тривала в XVI.

Мала група (робоче визначення авторки) — *простий* і *складений* / *складені* знаки (іноді лише *складені*), розташовані поряд, де *складений* належить до окремого типу, що поєднує *прості основні* знаки (не основний + допоміжний). Будучи елементом складеного, простий знак стає спільним для малої групи, але вони можуть отримати різні назви. Так, у *Лавр* бачимо логічне з'єднання простої й складеної невм: *запятая* — *статія со запятою*, Л 55—56; також *сложитья* — [*сложитья*] *со запятою* — *тряска*, Л 39—41. (Хоча *сложитія*, за строгого підходу, є подвійною невмою (назва у множині), тут вони фігурують як проста). Також у *Лавр* є група, побудована в напрямку «від подвійного знака до складеного»: *наук великий* — *статія закрита*, Л 63—64, яка входить до його формули (типово для списків XVI ст. [2, с. 49]). Натомість у *Поліс* у групі *статія запятая* — *запятая* — *сложитія запятою*, П 59—61, порядок відносно довільний (складений, простий, складені знаки).

Очевидно, що в наведених прикладах *малих груп* складені знаки *статія со запятою*, *сложитья запятою*, *статія закрита* та інші «скомпоновано» з простих основних (різних), що відображено в назвах. *Статія закрита* також поєднує основні знаки: *статія* + *палка*. Так само пара *хамила* — *дербица*, П 43—44, Л 37—38: у кожній є *дві запятих* + простий основний знак та ін. Уточнімо, чому складені знаки *малої групи* мають поєднувати два *простих основних* (різних) знаки, але не основний + додатковий (допоміжний). Якщо *складений* знак буде представлений основним + додатковим знаками (*облачко*, *очка*, *подчашіє*...), додатковий у цьому разі є варіантом попереднього і не міняє назву, вони мають пряме споріднення, й тоді всі разом складають не групу, а сімейство.

Комбінування невм у малих групах здійснювали неоднаково. Знаки, складені з двох-трьох простих основних, могли прилучати, відповідно, до різних груп (це видно з прикладів, де *сложитія запятою* приєднано або до *сложитій*, або до *запятої*). Дуже цікавим явищем є дублювання знака *тряска* в *Лавр*, виходячи з графем в її структурі (на це звернув увагу Д. Шабалін [11, с. 452]). Скриптор *Лавр* урахував, що *тряска* є складеною невмою зі *сложитій* та *оксії*⁹, і долучив її до групи *сложитій*, Л 39—41

⁹ Назва давньої візантійської невми *оксія* (*оксейя*) не отримала перекладу у східних слов'ян (або він існував, але нині невідомий), але її знак нахиленої риски починаючи

Таблиця 3. Знак *стопица* с двома очки — переводка в Поліській і Лаврівській азбуках

№ П	Назва в Поліс	№ Л	Назва в Лавр	Коментар
8	[<i>стопица</i>] з двома [очки]	8	<i>переводка</i>	Поліс: назва XV—XVI ст. Лавр: назва XVI ст.

(традиція XV ст.! [2, с. 24]). Воднораз він знав, що *тряска* — це *стріла трясогласна*, хоча їх назви й різні, тож дописав її також до *стріл*, утворивши типове для XVI ст. «єдине сімейство», Л 19—27 (табл. 1). У *Поліс тряску* записано «по-старому», лише зі *сложитіями*, П 45—46. Позаяк писар *Лавр* був переконаний у правильності обох принципів групування, він наслідував обидва. Д. Шабалін назвав це формальною, «до надмірності ретельною впорядкованістю» [11, с. 452]. Цей цікавий приклад подвійного розміщення *тряски* в *Лавр* розкриває різні можливості впорядкування знаків за критерієм спільної графіки. Стає зрозумілим ступінь обізнаності скриптора, його намір унаочнити спорідненість різних знаків. Словом, аналітичний підхід до комплектування знакових груп у *Лавр* виявлено досить чітко.

Перестановки невм у списках не перешкоджають баченню того, що в азбуці *Лавр* записано без змін десь три чверті одинарних знаків *Поліс*: 47 із 66. Це говорить про часткове збереження в кінці XVI ст. усталеного знакового корпусу та його актуального півного змісту.

Відмінності між азбуками простежуємо на прикладі решти невм. Одна з розбіжностей полягає в різних «іменах» *стопиці* (її третього виду). Усі *стопиці* цього сімейства мають ідентичне накреслення, Л 6—8, П 6—8, але третя має в *Лавр* іншу назву (табл. 3).

На цьому прикладі спостерігаємо дію поліонімії — надання одному явищу різних назв, кожна з яких відображає певну його якість. «Ім'я» XV ст. «*стопица з двома очки*» відображає зовнішній вид цієї складеної графемі, в якій до основного знака дописано дві крапки-«очка». Ця назва коригує з назвою попередньої невми *стопица с очком*, П 7, Л 7 (табл. 1), тобто вона є елементом цілісної системи знаменної графіки й лексики. Назва «*переводка*», поширена в XVI ст., відображає музичний зміст *стопиці з двома очками*: поступальний підйом на два щаблі вгору, який «переводить» мелодію на вищу висотну позицію. Тобто, стару «зображальну» назву почали в XVI ст. замінити на роз'яснення мелодичного руху. За згодою учених, воно прийшло до переліків з азбук-*тлумачень*, які ввійшли до вжитку десь

зі старокиївської доби став ключовим графічним елементом знаменної нотації, основою накреслень *стріл*, *скаміюк*, *подчашій*, ін.

Таблиця 4. Одинарні невми й формули, наявні в одному зі списків

№ П	Назва в Поліс	№ Л	Назва в Лавр	Коментар
26	[стрела] [громо]світлая	—	—	Накреслення нечітке (через пошкодження паперу)
		31	статія со рогом	За графікою = статія закрита. див. П 30, Л 64
		42	дуда	Накреслення коректне
47	немка стрелою (формула, див. табл. 5)	43	німка	Лавр = крюк з подчашієм (помилка графіки)
		68	[фіта] хебуве	Див. табл. 7 і коментар
69	[крюк трисвітлий із сорочою ножкою]			Без назви. Див. із [крюком простим], П 48, Л 48. Табл. 2
70	[статія (?) із сорочою ножкою]	—	—	Без назви. Знак нечіткий (пошкодження паперу)
71	[стрела світлая із сорочою ножкою]	—	—	Без назви

у середині XVI ст. як доповнення до переліків [2, с. 51]. У збережених українських ірмолях XVI ст. азбук-глуначень немає, але термін *переводка* може свідчити, що вони існували, хоча до нашого часу не дійшли. У XVII ст. назва *переводка* стане єдиною для цієї невми.

Індивідуальну особливість кожного списку азбук становлять такі знаки й графіко-мелодичні формули, що не повторюються в іншому (табл. 4).

У першій частині азбук кількість відмінних невм мінімальна — по одній у кожному списку. Кожна з таких невм доповнює своє сімейство. Завдяки запису *стрели [громо]світлої*, П 26 (табл. 4, рядок 1), кількість *стріл* у *Поліс* більша ніж у *Лавр*: дев'ять проти восьми¹⁰. У *Лавр* сімейство *статій* містить знак *[статія] со рогом*, Л 31 (вона увійшла до вжитку в XVI ст. [2, с. 45]), через що виникла плутанина, позаяк із цією назвою в *Лавр* насправді зображено інший знак — *статію закриту* (тут = *статія* + *палка*, варіант без *очка*). Адекватне зображення *статії со рогом* вимагало би, відповідно, накреслення *рогу* за *статією*, але замість нього записано *палку*. Тому в *Лавр* назва «*статія со рогом*» за виглядом графема не ідентифікується.

¹⁰ Стрілу *громосвітлу* виписано не у всіх азбуках [2, с. 45].

Стосовно *рогу* відомо, що його накреслення в XV—XVI ст. були дуже розмаїтими й нагадували різні знаки — від *запятої* до помітки *борзо* чи *палки* [1, с. 50], та найчастіше їх споріднює характерне заокруглення, яке відрізняє *рог* (*рожок*) від *палок* — прямих рисок¹¹. Парадоксальність графіки *Лавр* полягає в тому, що насправді знак *рог* був добре відомий писарю, позаяк в окремій позиції, Л 52, його накреслено дуже точно, «хвилеподібно», пор. П 52¹². Як наслідок, заключна у своєму сімействі *статія со рогом*, Л 31, стала на вигляд майже ідентичною до *статії закритої*, Л 64, пор. з П 30. Можливо, скриптор згодом помітив, що через «заміну назви» знак *статія закрита* виявився у своєму сімействі пропущеним, через що й дописав її наприкінці, Л 64. Сімейство *статій* виявилось в *Лавр*, по-перше, розділеним на частини, по-друге, один і той же знак *статії закритої* (без *крапки* та з *крапкою*) отримав різні назви: *статія со рогом* і *статія закрита*, Л 31, Л 64, пор. П 30¹³. Плутанини у співвідношенні згаданих знаків уникнути не вдалося, або ж чіткість графем не була для скриптора *Лавр* принципово важливою.

У другій частині кожної азбуки наявні чотири знаки (чи формули), відсутні у другому списку (чи представлені різновидами).

Особливо в XV—XVI ст. була пара *німка* й *дуда* (табл. 4, рядки 3—4), що їх іноді вважають одним сімейством [2, с. 24]. Їх зображали як тотожним, так і дещо відмінним значком — колом, перекресленим вертикальною (чи з нахилом) рисою [2, с. 24, 29, 52]. Уточнімо два графічних варіанти *німки* й *дуди*: 1) риска перекреслює коло згори вниз «по його поверхні» (*немка*, П 47); 2) коло лишається «пустим», а риску накреслено ніби «поза» ним (*дуда*, Л 42). У XVI ст. ці варіанти графем не «прив'язані» до певної назви, *німки* чи *дуди*.

У *Лавр* знаки *дуди* й *німки* записано поряд, позаяк скриптор, мабуть, знав про їх споріднення, проте й цього разу не уникнув плутанини. Під назвою *німки*, Л 43, неочікувано бачимо *крюк [простий] с подчашиєм*, який за традицією обов'язково наявний у своєму сімействі в першому розділі, Л 16, П 15. Не зрозумілу на перший погляд атрибуцію можна пояснити знаковим контекстом: у списках XVI ст. *крюк простий с подчашиєм* починає шестизнакову формулу, якою деталізовано розспів *німки (со) стрелою*, Л 65, П 47 (пор. у [2, с. 46]). Можливо, через це скриптор *Лавр* сприйняв перший *крюк* цієї формули власне за *німку*, записавши її поряд з *дудою*, але у вигляді *крюка*, пор. Л 43. У результаті *дуда* й *німка* виявилися в *Лавр* різними невмами, вірною й ні, а *крюк с подчашиєм* — записаним двічі з різними «іменами»,

¹¹ *Палка* теж може мати слабкий вигин угорі, але часто відрізняється від *рогу*.

¹² Завдяки заокругленню *рог* найбільше нагадував *запютую* (вона з'явилася в азбуках пізніше), тож *статію со рогом* можна було сплутати зі *статією со запютую* [1, с. 46].

¹³ «Перенесення» *статії закритої* в кінець азбуки спостережене як у XV ст. [2, с. 24], так і в XVI: вона йде за *пауком великим*, до формули якого входить (див. далі).

Л 16, Л 43. В інших азбуках найменування крюка «німкою» ніби не простежено [2, с. 24, 46], що може свідчити про умовну атрибуцію в *Лавр*. На рівні графіки інформацію про первинну тотожність (чи варіантність) дуди й німки скриптор *Лавр* не засвідчив.

Шестизнакову формулу *німка . со стрелою*, Л 65—66, розглядаємо далі.

Важливу роль у створенні видів основних знамен відіграє допоміжний знак *сороча нога / ножка* (табл. 4, рядки 6—8), що варіює розспів мелодично й ритмічно. У *Поліс сороча нога* супроводжує три невми без «імен» у кінці списку, П 69—71: *крюк трисвітлий, статія (?)*¹⁴, *стріла світла*, які належать до сімейств, записаних у першому розділі. У *Лавр сорочу ногу* записано «по-старому» лиш біля *крюка [простого]* з назвою *сорочая нога*, Л 48, тобто, віддалено від сімейства *крюків* (як і в інших списках XV—XVI ст. [2, с. 46, 49]).

Далі розгляньмо знаки й формули, що мають однакові «імена», але частково відрізняються за графікою (табл. 5).

У XV—XVI ст. співвідношення знаків і назв не було остаточно визначеним. Для деяких графем існувало більше однієї назви, крім того, одне «ім'я» супроводило різні накреслення [1, с. 38], тож бачимо розбіжності між окремими знаками, названими однаково. Типовий випадок такий: назва певного знака позначала як власне його, так і його сполучення з іншим. Наприклад, дуже часто до основної невми приєднували *статію* (табл. 5, рядки 1, 3, 5). У такому разі відмінності між однойменними азбучними одиницями є частковими, адже основний знак для них спільний. Так, назва *змійца* (табл. 5, рядок 1) означала як окрему *змійцу*, Л 2, так і сполучення *статія + змійца*, П 2. Ця відмінність має хронологічний вимір. За спостереженнями вчених, одиночна *змійца* досить часто траплялася в текстах піснеспівів до XVI ст., але згодом втратила самостійне значення, утворивши стійке сполучення зі *статією* [2, с. 49]. У XVI ст. одна *змійца* в азбуках здебільшого не трапляється, типовим стає поєднання *статія + змійца* [1, с. 28; 2, с. 36, 43]¹⁵. Тому запис у *Лавр* однієї *змійці* виглядає в кінці XVI ст. як архаїзм. Можливо, скриптор прагнув зафіксувати саме давній знак з його назвою, що може свідчити про навчальну мету.

Подібна ситуація склалася із сімейством *науків*, яке об'єднало два види: *великий* і *малий* (табл. 2, рядок 3). Основна назва *наук* визначає його як *малий* (це «ім'я» є в інших азбуках); він завжди був однією невмою й означав відносно невеликий розспів. У П 41, Л 62 *наук [малий]* майже однаковий. Проте *наук великий*, П 42, Л 63, має відмінності як між його накресленнями, так і між *великим* і *малим*. Обидва зображення *наука великого* в наших азбуках не типові для східнослов'янських списків XV—XVI ст. і потребують коментарів.

¹⁴ Через пошкодження паперу збереглася частина графем, фрагмент риски. Це радше може бути різновид *стріли*, позаяк *статію сороча нога* загалом не супроводжувала.

¹⁵ Факсиміле списку XVI ст. з поодиноким знаком *змійці* див. у [1, с. 29].

Таблиця 5. Знаки з однаковими назвами, частково відмінні за накресленнями в Поліській і Лаврівській азбуках

№ П	Назва в Поліс	Невми в Поліс	№ Л	Назва в Лавр	Невми в Лавр
2	змеица	статія проста + змійца	2	змійца	Один знак
24	[стрела] поездная	= стрела світлая, П 20	25	[стріла] поездная	= полукрижевая, П 63
42	[паук] великий ↓	один знак паук	63	[паук] великий	статія закрита + паук (знак Л 63 = Л 62)
47	немка стрелою ↓	формула: 6 знаків	65	німька . со стрелою	Формула, два знаки замінено
53	кобила	лице: формула			
64	кобила	один знак кобила (основний формули)	66	кобила	лице: один знак кобила

Паук великий, П 42 — один знак, подібний до сусіднього [малого], П 41, від якого відрізняється одним штришком (зовні схожий на *облачко*, хоча цей додатковий знак до графеми *паука* не входив). Щодо контексту: в XV—XVI ст. назва *паук великий* вже не супроводила одинарний знак (як і в разі зі *змійцею*), а означала дво-тризнакову формулу. Можливо, в *Поліському* ір-молої відображено індивідуальну «ретро»-версію *паука великого*; похибка чи орієнтація на давніший протограф також не виключені.

Пізніша версія *паука великого* (= *статія закрита* + *паук*), Л 63, демонструє часткову паралель зі списками XV ст., з якими збігається кількість знаків у формулі (два)¹⁶. Але в XVI ст. формулу *паука великого* в більшості азбук вже «розширено» до трьох невм¹⁷: *статія закрита* + *статія проста* + *паук*¹⁸, порівняно з якою в *Лавр* «не вистачає» *статії простої*. Це викликає питання, адже саме цей знак є незмінним графічним елементом *паука великого* і в XV, і в XVI ст. Тож у *Поліс* і *Лавр паук великий* має не типовий вигляд порівняно зі списками XVI ст. та потребує подальшого порівняльного вивчення.

¹⁶ У XV ст. *паук великий* уже був парним знаком *статія [проста]* + *паук*. Звернімо увагу: *статія проста* в цій комбінації — єдиний вид *статії*, різночитань не зазначено (пор. від 1430-х до початку XVI ст.) [10, с. 7—10, 12; 2, с. 24].

¹⁷ Це обумовлено розвитком мелодичного звороту *паука великого*, відображеного у списках кінця XV—XVII ст.; у XVI ст. вже сформувалася поспівка *паук великий*, відома за пізнішими азбуками знаменного співу.

¹⁸ Див. 22 азбуки [10, с. 13—15, 17—19, 21—28, 31, 32, 34, 35, 39, 42, 44, 46; 2, с. 46].

Назва «*стріла поєздна*» (табл. 5, рядок 2) з XV ст. супроводжувала різні *стріли*. В азбуках XVI ст. вона має «найбільшу кількість графічних різночитань» [2, с. 44—45]. Із цією назвою міг трапитися будь-який інший вид стріли — «*громної, світлої, поводної та мрачної*» [1, с. 38], див. [10, с. 13, 32, 34, 35, 39]. Ще частіш у XV—XVII ст. *поєздна* є сполученням *стріли* зі *статією світлою* [10, с. 14, 19, 21—25, 27—29; 2, с. 23]. В азбуках XV—XVI ст. назва *стріла поєздна* часто позначала й подвійну графему *статія + скамейка* [1, с. 29; 2, с. 23, 44; 10, с. 6, 10—12, 18, 26, 42, 46], але в наших азбуках стрілу зі *скамейкою* названо *поводною*, П 23, Л 24. У *Поліс* і *Лавр* назва «*поєздна*» вносить свою лепту в мішанину знаків: у *Поліс* це насправді *стріла світла* (це показово для XVI ст. [1, с. 44; 2, с. 44—45]), знак якої виписано двічі з різними назвами: *поєздна*, П 20, та *світлая*, П 24. У *Лавр* «*поєздоною*» названо *стрілу полукрижеву*, Л 25, а це плутанина досить «оригінальна», не спостережена в інших списках і літературі, тому може виказувати похибку. Адже *стріли полукрижеві* (*крижеві*) дуже чітко визначені за графікою й становлять у сімействі стріл окрему групу, бо вміщують *криж* (хрест), один з основних знаків нотації (пор. *стрела полукриж[евая]*, П 63). Їх розспів, за пізнішими джерелами, відмінний від інших видів стріл. Припускаємо, що найменування *полукрижевої* «*поєздоною*» в *Лавр* може бути хибою через те, що *криж* у графемі перейменованої стріли лишився не відображеним у її назві.

Одинарні знаки *дуда* й *німка*, про які йшлося вище (табл. 4), наявні й у складі формул. Поширеною в XVI ст. є *німка* (*со*) *стрілою* із шести знаків (у версії П 47 це: *крюк с подчашиєм, статія проста, немка, стріла проста, голубчик борзий, палка воздернутая*), ідентична в багатьох списках кінця XV — початку XVII ст. [10, с. 13—17, 19, 21—25]¹⁹. У *Лавр* формула Л 65—66 схожа, але має порівняно з *Поліс* дві «заміни»: замість *голубчика борзого* записано *запаятую* (тобто, його дві крапки-очка «загубилися»); замість *німки дуди* — невму *фіта*. «Зникнення» крапок у *голубчику борзому* не зазначено в жодному з вищезгаданих 11 списків різного часу, що дозволяє зробити припущення про недогляд у *Лавр* чи втрату розуміння музичного значення *голубчика борзого* — динамічного висхідного двошаблевого руху мелодії вгору до звука-вершини. Натомість *запаятая*, що постала на його місці, є більш статичним, однозвучним знаком довшої тривалості.

«Заміна» в Л 65—66 *німки* буквою *фіти* — також дуже рідкісна²⁰. Буква **θ** переадресовує *німку со стрілою* до сімейства *фіт*, до якого вона, мабуть, не належить. Радше йдеться про описку, зумовлену подібністю невм (а саме: вертикальне перекреслення кола, типове для *німки* й *дуди*, замінене на горизонтальне, притаманне *фіті*).

¹⁹ Є формули з кінцевим знаком *статія*, але їх порівняно менше.

²⁰ М. Бражников відзначив, що накреслення *німки* містить *фіту* лиш у двох азбуках (з розглянутих ним 42-х) [1, с. 54—55]. Якщо це не описки, питання про причини заміни знака *німки* на *фіту* зостаються відкритими.

Ще одне різночитання в Л 65—66 — поділ формули на дві частини крапкою: *немка . со стрелою*, теж не простежене в інших списках. Це зовні нагадує проставлення крапки в сімействах між назвами основного знака та його видів (де ніби приховано повтор назви: «*немка . [немка] со стрелою*»). Але ця формула не є сімейством, тож появу крапки всередині пояснити складно. Дві азбучних одиниці, Л 65—66, насправді становлять одну графічно-музичну конструкцію. Якщо це не випадковість, ідея скриптора не зрозуміла: поділив він крапкою всю формулу чи лише назву.

Наприкінці списку *Лавр* є невми, відсутні (або частково відмінні) в *Поліс*. Передостанній знак *кобила* Л 67 (табл. 4, рядок 5) — одинарний, тоді як у *Поліс* це назва як одного знака, П 64, так і формули *лиця*, П 53. (Характеристику формули *кобила* та *фіти хебуве* Л 68 див. далі; табл. 7).

Хоч у переліках кількісно переважають одинарні чи парні невми, у співацькій практиці XVI ст. надзвичайно важливого значення набули осмогласні графічно-музичні *формули*, кількість яких вимірювалася сотнями. Система східнослов'янських мелоформул походила з візантійського кореня й підлягала поступовій розробці з XI ст. та найдовершенішого вигляду досягла в XVI ст. (після реформи в XV) — на етапі кульмінаційного злету традиції знаменного співу. У переліках бачимо порівняно мало формул, але їхні типи наявні всі (три): *поспівки*, *лиця* й *фіти*. Майже всі формули азбук є так званими *тайнозамкненими* [1, с. 62]. Їх прихована («замкнена») тайна полягає в тому, що всі (чи деякі) невми в їх складі мають розспів, відмінний від звичайного. Інакше кажучи, розспів *тайнозамкненої* формули не тотожний сумі розспівів усіх її рядових невм. Істинний мелодичний зміст таких формул знали лише співаки-професіонали, досвідчені знавці церковної традиції.

Визначимо формули, записані в азбуках. Кількість їх (за типами) значно розрізняється. Основою осмогласного співу (системи Октоїха) східних слов'ян у XV—XVI ст. стає система *поспівок* (назва XVII ст. — *попѣвка*²¹). Зазвичай у переліках наявні дві-три *поспівки* (у наших — дві). На початку більшості списків XVI ст. є *кулизма* з трьох знаків: *полкулизма*, *статія закрита*, *статія проста*, П 4, Л 3 (див. іл. 1). Це найпоширеніша *тайнозамкнена* (одна з найскладніших) графіко-мелодична формула знаменного співу, що змінює розспів і висотність залежно від гласу та місцеположення. Запис *кулизма* на початку поряд з одинарними знаками свідчить, принаймні, про відсутність установки переписувачів на вишиковування знаків «від простого до складного» (інакше *кулизму* належало би змістити до другої частини списку). Радше на початку презентовано структурну одиницю знаменного співу, пов'язану з осмоглассям. *Кулизму* супроводить *полкулизма* — її відносно самостійна частина (табл. 6).

²¹ У XVI ст. це слово в азбуках зрідка вживали, але в іншому значенні.

Таблиця 6. Кулизма та полкулизми в Поліській і Лаврівській азбуках

№ П	Назва в Поліс	№ Л	Назва в Лавр
3	полкулизми ↓	3	кулизма
4	кулизма ↑	4	полкулизми

У Лавр, порівняно з Поліс, вони «міняються місцями». Жодне з розташувань не є випадковим чи помилковим і виявляє певну логіку. Ланка *полкулизми* — *кулизма* в Поліс свідчить про напрямок від коротшого розспіву до довшого, від простішого до складнішого. Зворотний порядок *кулизма* — *полкулизми* точніше відображає смислову субординацію цілого й частини: *кулизма* є цілісною осмогласною мелодичною формулою, *полкулизми* — похідною від неї, її складовою [2, с. 32] — дослівно, «половиною», хоча на рівні графіки це «третина» — один із трьох знаків.

У другому розділі Лавр записано ще одну поспівку — *паук великий*, Л 63, з двох знаків (табл. 5). (У багатьох азбуках XVI ст. (не в наших), поряд з *пауком* є й третя поспівка, *перевяска*²²). Це може свідчити про ту особливу роль, яку відігравала порівняно з ними *кулизма*, яка «виходить» на чільне місце на початку списку. Одна з граней її символічного значення може бути та, що назва «*кулизма*», як і «ім'я» першого знака азбуки «*пакракліт*» — візантійської генези; й вони постають на чолі переліку переважно зі слов'янських назв.

Із трьох типів формул найчисельнішими в переліках є *фіти*. *Тайнозамкнений* розспів кожної фіти мав емоційне значення, «зашифруючи» в невмах мелодично складний і вишуканий, іноді дуже довгий виспів однієї силиби (умовно, вокаліз) у семантично важливому слові. На відміну від термінів *поспівка* і *лице*, які в переліках XVI ст. відсутні, назву *фіта* тут застосовано часто — і щодо окремих знаків, і щодо формул. Цікаво, що знак *θ* є окремою азбучною одиницею, що можна пояснити не лише прагненням досягти повноти сіміографічної картини, а й тим, що у візантійській традиції, як і у слов'янській XV—XVI ст., цей знак, за припущенням учених, мав власний розспів [2, с. 32]²³. Знак *θ* фігурує на початку першої групи з чотирьох фіт, П 34—37, Л 44—47 (табл. 7).

Принцип розміщення фітних груп є важливим критерієм часової атрибуції східнослов'янських азбук [2, с. 24, 31, 47, 49]. У XV ст. сімейство фіт поділялося на дві групи так само, як й інші сімейства; одну записували всередині, другу — ближче до кінця списку [1, с. 29—39; 2, с. 24; 10, с. 8—10, 13, 14, 21, 22]. На межі XV—XVI ст. у структурі азбук відбулася важлива зміна — «злиття» двох фітних груп в єдину, розміщену у другій частині чи наприкінці

²² У багатьох переліках записано дві формули *перевязки* — поспівка та фіта.

²³ Раніше в наукових працях була поширена думка, що «самостійного півного значення “знак фіти” не має» [1, с. 38].

Таблиця 7. Фіти та лице «кобила» в Поліській і Лаврівській азбуках

№ П	Назва в Поліс	№ Л	Назва в Лавр	Коментар
Перша група ф і т				
34	<i>фита</i>	44	<i>фита</i>	Знак θ
35	<i>[фита] світлая ↓</i>	46	<i>[фита] світлая</i>	Формули не ідентичні
36	<i>[фита] мрачная ↑</i>	45	<i>мрачная</i>	Лавр: замість запрятої — крапка
37	<i>[фита] зілная</i>	47	<i>[фита] зілная</i>	Лавр: знак θ відсутній
Лице. Друга група ф і т				
53	<i>кобила, ↓ [полкулизи, статія світла]</i>	67		лице. Поліс: формула (3 знаки), полкулизи з чашкою повною Лавр: один знак
54	<i>[фита] переваякая</i>	53	<i>[фита] перевязка</i>	Поліс: sic
55	<i>фита</i>	54	<i>фита</i>	Різні формули
Лавр: роз'єднання групи				
56	<i>[фита] двочелная</i>	58	<i>[фита] двочелная</i>	Варіанти
—		59	<i>фита</i>	Фіта + статія світла
57	<i>[фита] тристрільная</i>	60	<i>[фита] тристрільная (sic)</i>	Ідентичні (у Лавр крайні знаки переставлено)
58	<i>[фита] громогласная</i>	61	<i>[фита] громогласная</i>	Варіанти
Лавр: роз'єднання групи				
64	<i>кобила</i>	—	—	лице, варіант формули П 53
65	<i>кобила</i>	—	—	варіант одного знака, П 53
66	<i>изъ жеребят[ами]</i>	—	—	Повтор фіт П 55—56 (без крайньої статії світлої)
67	<i>[кобила]</i>	66	<i>кобила</i>	Поліс: варіант знака із П 53 Лавр: один знак
68	<i>клячя (sic)</i>			Повтор формули П 53
—	—	68	<i>[фита] хебуве</i>	Вісім знаків

(пор. 15 азбук [10, с. 11, 15—19, 23—28, 30—32]). Примітно, що в *Поліс* і *Лавр* успадковано саме цю архаїчну ознаку XV ст.: у *Поліс* корпус *фіт* розділено на дві групи, у *Лавр* — ще дрібніше. У *Лавр* відбулася часткова еволюційна зміна — першу четвірку *фіт* зміщено до другої половини списку, де *фітні* групи «зближено», але тенденція до їх об'єднання, визначена в російських списках XVI ст., у збережених українських не «досягла завершення».

Групи *фіт* у *Поліс* і *Лавр* мають багато спільного (табл. 7). Перші чотири — ідентичні за назвами (*фіта*, *світлая*, *мрачная*, *зельная*), П 34—37, Л 44—47. Це стійкий «блок», визначений ще в XV — на початку XVI ст. ([2, с. 24, 31; 10, с. 16]). Порядок *фіт* усередині четвірки у списках частково розрізняється: є ланка *мрачная* — *світлая*, Л 29—30, що логічно відображає підвищення в звукоряді (типово для списків XVI ст.). Друга група *фіт* на вигляд різна: П 54—58; Л 53—54, 58—61, 68. У *Лавр* кількість *фіт* більша (є *фіта* без назви 59 та *хебуве* 68), а між ними «вклинено» інші знаки, що «розпорошує» групу *фіт* у межах половини азбуки.

Є різночитання між *фітами*, названими однаково, що простежуються на рівні графіки й знакового складу. Просторова дислокація невм виглядає по-різному: у *Поліс* — «двоярусний» запис, не раз зазначений ученими у знаменних рукописах XVI ст. як «нашарування знамен», запис їх у два—три ряди [1, 62—63; ін.], у тому числі в нотації *Поліс* [7, с. 297]. Верхню позицію займають видовжені горизонтальні риски стріл і крюків, під якими щільно підписано менші невми, через що їх реальну послідовність у такому записі визначити складно (див. іл. 3). Але скриптору *Лавр* удалося «вирівняти» майже кожную формулу («двоярусна» лише *тристрільна*), завдяки чому ряд знаків відчитуємо без зусиль.

Порівняння знакового набору *фітних* формул приводить до висновку, що в *Лавр* очевидна низка невідповідностей. У *фіті* *мрачний*, Л 45, на місці крайньої *запятої* бачимо крапку (ніби «редукція» графема), проте в XVI ст. кінцевим знаком цієї *фіти* має бути якраз *статія со запятою*; пор. П 36 та [2, с. 47]. У формулі *фіти* *зельної*, Л 47, букву **θ** пропущено; пор. П 37 та [2, с. 24, 47], через що формула не виглядає як *фітна*. У записі *перевязки*, Л 53, пропущено другий знак — *крюк світлий*; причому скриптор, помітивши неточність, дописав його крайнім після завершальної *статії світлої* вгорі у зменшенні (через обмеження кінцем рядка), унаслідок чого ця формула набула не властивого їй вигляду, пор. П 54. У *тристрільній*, Л 60, третю *стрілу* виписано не передостанньою, а останньою, ймовірно, теж через випадковий «пропуск» під час копіювання до списку, пор. П 57. Тож, графіка *фітних* формул ранішого списку *Поліс* виглядає надійніше порівняно з *Лавр*.

Завершення списків істотно розрізняється. Виразною особною рисою *Лавр* є крайня *фіта хебуве*, Л 68, з восьми знаків (*запятая*, *стріла проста*, дві *змійці*, *фіта*, *стріла світла*, два дрібні *крижі*), відсутня в *Поліс*. Порівняно з іншими списками ця версія *хебуве* демонструє як загальне, так

і оригінальне: у назві, розташуванні й накресленні. Її назву (як вважають, балканського походження) дослідники *Лавр* прочитують за замовчанням як *хабува*, позаяк вона показова для азбук XVI—XVII ст. [10, с. 18, 23, 27, 28, 30—34, 36]. Проте щодо *Лавр* таке прочитання видається спірним. «Ім'я» *хебуве* — єдине в азбуці, яке писар *Лавр* самостійно відредагував, зафіксувавши, фактично, дві назви: перша — *хабува*, друга, виправлена — *хебуве*. Корекцію зроблено дуже майстерно, без закреслень: до обох літер *а* початкової («нижньої») назви згори акуратно дописано дужки в такий спосіб, що виправлені літери виходять за верхню лінію рядка: *хЄбувЄ*, тож, виправлена буква *Є* відрізняється тут від *є* рядового почерку (див. іл. 4). Причина коректури може полягати в рішенні писаря навести назву з ранішого протографа, позаяк пошук показав, що «ім'я» *хебуве* є у списку останньої чверті XV ст. [10, с. 17], а «перехідне» від першого до другого — *хебува* — в першій чверті XVI ст. [10, с. 16]. Цікаво, що писар *Лавр* виправив поширену назву *хабува*, яку він записав першою, на давнішу.

Місцеположення *хебуве*, Л 68, після низки різних невм не зовсім типово для азбук XVI ст. Ця фіта дійсно іноді маркувала завершення переліків: могла бути крайньою [10, с. 16, 27, 28] чи передостанньою [10, с. 17], але будь-як з кінця XV ст. вона постає в контексті об'єднаного фітного сімейства, пор. з [10, с. 16—18, 23, 27, 28, 30—32, 34, 36, 40, 42]. Натомість у *Лавр*, як мовилося, дві групи фіт роз'єднано, крім того, другу групу фіт теж розділено, а в кінці записано *хебуве*, тож у контексті списку вона повертає до викладу фіт у четверте²⁴. Таке «наддроблення» фітного корпусу, не спостережене в азбуках XVI ст., свідчить про відсутність установки писаря *Лавр* на з'єднання фіт в окреме сімейство. Фіту *хебуве* він міг «дописати» вже після завершення азбуки невмою *кобила*.

Палеографічні ознаки версії *хебуве*, Л 68, теж оригінальні. Частина її невм успадковано від тогочасної версії цієї фіти, як і характерний «двоюрусний» запис: два маленькі *крижики* (хрестики) завжди записували вище рядка основних невм. Індивідуальні відмінності графічної версії *хебуве* *Лавр* такі:

1) відсутній знак *наук*, центральний у багатьох формулах *хебуве*, пор. [10, с. 16, 17, 18, 23, 27, 28, 40], замість якого тут *стріла проста*;

2) із трьох *крижиків*, типових для формули *хабуви* в XVI—XVII ст. [10, с. 16, 18, 27, 28, 30, 31, 36, 40], у *Лавр* наявні два; але є один ідентичний старший список 1506—1514 рр. [10, с. 23], подібний до якого гіпотетично міг бути протографом для *Лавр*, і два списки XVII ст., що говорить про певне подальше збереження її запису з двома *крижами* [10, с. 40, 42];

3) місцеположення *крижиків*, порівняно з типовими записами *хебуве*, змінено: із центру формули (де їх зазвичай писали майже симетрично) їх

²⁴ М. Бражников зазначив поділ фіт у деяких списках на три групи без уточнення віку рукописів [1, с. 28].

переміщено у крайню позицію праворуч у кінець формули, що суперечить канонічному завершенню *хебуве статією світлою* (довгий звук). Два надрядкові хрестики радше виглядають як декоративний елемент наприкінці тексту азбуки.

Виправлена назва, оригінальна графіка й нетипове розміщення *хебуве* в *Лавр* може свідчити про наявність старшого протографа, а з іншого боку, не виключено вільне ставлення скриптора *Лавр* до протографа, прагнення створити власну редакцію тексту.

Передостаннім у *Лавр* є знак *кобила*, єдине в азбуках *лице*²⁵. Є різниця між списками, яка полягає в тому, що в *Лавр* назва «*кобила*» супроводжує один знак, Л 67, у *Поліс* — і тризнакову формулу, П 53, і одинарний знак, П 65, 67 (основний формули). Обидва принципи фіксації були усталеними. Запис *кобили* як одного знака домінує в азбуках XV ст. [2, с. 24; 10, с. 8, 9, 12, 17] і зберігається в окремих примірниках XVI [2, с. 46, 10, с. 10, 11], де вона іноді замикає список [10, с. 11]. Та наприкінці XVI ст. одинарний знак *кобила* у східнослов'янських списках вже не траплявся; з останньої чверті XV ст. до 20-х років XVII ст. це переважно усталена тризнакова формула [10, с. 13, 14, 15, 19, 21, 22, 23, 24, 25]²⁶, хоча були й інакші накреслення. Формула *кобила* П 53 якраз є типовою (*кобила, полкулизми з чашкою повною, статія світла*).

Найпримітнішу індивідуальну особливість азбуки *Поліс* складають знаки з підписом *кобила*, що вирізняють її з-поміж усіх списків без винятку. Завершуючи роботу над акуратним викладом понад 60 невм і формул, переписувач злегковажив і дав волю іронії. Приводом для кепкування стала як назва, так і незвичайний вигляд цієї невми порівняно з іншими. Тому скриптор чотири рази записав її додатково, П 64—65, 67—68 (табл. 7), у тому числі дзеркально розвернув (П 64), скопіював у нормальному положенні (П 67), оздобив «щіткою» перпендикулярних коротких рисочок — «щетинкою» (П 64, 65, 68²⁷), наостанок «загострив» на умовній «спині» «горби», додавши «кістлявості» й назвавши це «*кляча*», П 68. Доповнивши картинку ущільненим зображенням записаних вище фітних формул, П 55—56, підписав їх «*із жеребят[ами]*» (див. іл. 3). Грайливий настрій писаря був пов'язаний, можливо, з його відчуттям несумісності смішної назви «*кобила*» та виразної мелодії означеного нею *лиця*. Виявлена іронія вочевидь дисонує із серйозним дидактичним призначенням азбуки; можливо, скриптор і сам дійшов розуміння, що кінець переліку зіпсував. Відтак, дописавши ще три додаткові знаки із *сорочою ногою*, П 69—71, навіть не став їх підписувати. Тому завершення азбуки *Поліс* виглядає досить неохайно. Утім, насмішкувате ставлення скриптора до *кобили* не дає приводу для критики виконаної ним праці, адже він списав більшу частину унікального

²⁵ *Тайнозамкненна* формула лицьового типу.

²⁶ У деяких списках азбук XVI—XVII ст. кількість знаків у формулі *кобили* більша.

²⁷ Короткі рисочки біля графеми *кобили* є в деяких списках XV—XVII ст. [10, с. 17, 36; ін.].

Поліського знаменного рукопису (перший, основний почерк) [3, с. 215], значення якого для історії українського богослужбового співу є неоціненним.

Зіставлення двох збережених українських співацьких азбук-переліків між собою й зі східнослов'янськими списками XV—XVI ст. дозволяє визначити як загальні тенденції в розвитку їх змісту й структури, так й індивідуальні особливості. Підтверджено спостереження дослідників знаменного співу щодо високого ступеня спільності знакового складу та схожості всіх азбук загалом. Проте в XV й XVI ст. змістове наповнення та структура азбук розвивалися, і в східнослов'янському обширі цей процес був не лінійним і не синхронним.

Створені з різницею в часі десь у півстоліття, українські азбуки XVI ст. різною мірою демонструють, обабіч рис свого часу, низку ознак списків **XV ст.**:

1) поділ знакових сімейств на дві частини; розподіл основних і рідше вживаних знаків сімейства по різних частинах азбуки (послідовно виявлено в *Поліс*, менше в *Лавр*);

2) розташування висотних різновидів невм «згори вниз» (у *Поліс*);

3) запис одинарних знаків на місці парних знаків і формул XVI ст. (*наук великий*, П 42; *змійца*, Л 2; *кобила*, Л 68);

4) обмежене застосування окремих додаткових знаків (у *Лавр*: *сороча нога* в поєднанні лиш із *крюком простим* під назвою *сорочая нога*, Л 48);

5) поділ сімейства фіт на частини (у *Поліс* надвоє, у *Лавр* на четверо);

6) «зовнішня» ознака обох списків: *відсутність азбук-тлумачень* поряд з переліками (були в ужитку з 1540-х років).

Ознаки східнослов'янських азбук **XVI ст.** у списках *Поліс* і *Лавр* визначено, передусім, тими змінами, яким підлягли згадані «стартові позиції» XV ст.:

1) поєднання знакових сімейств (з видів і різновидів основних знаків), що сприяло чіткішому структуруванню азбук: збільшенню обсягу кожного сімейства та зменшенню числа поодинокі розміщених невм (послідовно — в *Лавр*); факт переміщення невми до «лона» сімейства відображає нову тенденцію у структуруванні азбук, тому його можна вважати показником редакції азбучних текстів у XVI ст.;

2) раціональний підхід до розташування висотних різновидів невм від нижчих до вищих (у *Лавр*: *крюки* від *простого* до *трисвітлого*, Л 11—14; *стріли*, Л 20—21, *статії*, Л 29—30; у *Поліс*: *стріли*, П 18—20; *крюки*, П 11—13);

3) формування *малих груп* із двох-трьох знаків на основі їх спільних графічних елементів — простих невм: тенденція XV ст., актуальна в XVI (П 45—46, П 59—61; Л 39—41, Л 55—56 та ін.);

4) поява нових знаків, збільшення кількості різновидів давніх знаків (в обох списках: *крюки мрачний*, *с облачком*, *трисвітлий*; *статія мрачная*, *закрита*, *с рогом*, ін.).

Дві вищезазначені крайні ознаки XV ст. не зазнали змін у збережених українських азбуках XVI ст. (сімейство фіт «лишилося» поділений на ча-

стини; азбуки-тлумачення до українських ірмолоїв, принаймні, до наявних, не було вписано, хоча гіпотетично вони могли в XVI ст. існувати).

Певний баланс між архаїчними рисами XV ст. й новими XVI ст. створює «характерне обличчя» кожного списку. У пізнішій азбуці *Лавр* значна кількість нових ознак сполучається з деякими давнішими, ніж у *Поліс*. Ймовірно, обидва скриптори мали у своєму розпорядженні протографи XV чи початку XVI ст. Відмінності у вигляді, назвах і розташуванні одинарних невм і формул свідчать про те, що різні знаки й групи пройшли власний шлях становлення їх графіки в часі та демонструють особну динаміку «пошуку» свого місця у просторі азбук у XVI ст. Список 1540—1560-х років у цілому точніший, містить мінімальну кількість похибок (П 50 = П 51) і різниці з іншими списками, але має й давніші риси порівняно з ними. Це гіпотетично дозволяє припустити датування азбуки *Поліс* 1530-ми роками (як і *Поліського* ірмолоя загалом), що узгоджується з аналогічним визначенням низки його філіграней [6, с. 335; 3, с. 215]. Конкретизовано тезу Д. Шабаліна про подібність *Лавр* до п'яти азбук першої половини XVI ст. Архаїчні риси списку *Лавр* кінця XVI ст. вважаємо не пов'язаними з тогочасним рівнем розвитку знаменної нотації у східнослов'янському контексті. Радше скриптор *Лавр* відтворив якийсь давніший протограф.

Наукова новизна. Уперше досліджено дві українські церковно-співацькі азбуки-переліки XVI ст. в порівнянні зі східнослов'янськими списками XV—XVI ст.; представлено фото *Поліського* списку 1540—1560-х років.

Висновки. Азбуки вміщено в двох знаменних ірмологіонах (із п'яти збережених), які є безцінними пам'ятками українського церковного співу — *Поліському* (назва авторки) 1540—1560-х років та *Лаврівському* 1590-х. Кожна азбука містить 66 різних невм і формул (але загалом одиниць більше через повтори графем). Одинарні невми — однакові чи подібні (47 із 66). Азбуки здебільше демонструють риси змісту й структури східнослов'янських списків XVI ст., однак інші їх ознаки датуються XV ст. і для XVI є «реліктовими». Певний баланс рис XV й XVI ст. визначає «неповторне обличчя» кожної азбуки. Архаїзація спонукає висловити думку про обмежені контакти в XVI ст. між руськими й російськими традиціями знаменного співу й письма, адже деякі суттєві зміни, що відбулися в російських азбуках XVI ст., в українських не були відображені. Крім того, *Лавр* містить численні неточності — ймовірний доказ часткової втрати знань про знаменну нотацію як систему. Причиною може полягати в особливостях цього етапу історії співу Київської митрополії, коли невменна нотація переставала відігравати провідну роль як єдина форма запису церковних співів. У 1590-ті роки перед руськими (українськими й білоруськими) співаками постало нове актуальне завдання: вони швидко освоїли нову для східних слов'ян п'ятилінійну нотацію (т. зв. «київська»), здійснили письмовий «переклад» піснеспівів знаменного розспіву та записали твори інших стилів. Тоді ж було укладено перші нотолінійні ірмолої.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бражников М.В. Древнерусская теория музыки (по рукописным материалам XV—XVIII веков). Ленинград : Музыка, 1972. 424 с.
2. Гусейнова З.М. Русские музыкальные азбуки 15—16 веков : учебное пособие. СПб., 1999. 132 с.
3. Иванова О.А., Гальченко О.М., Гнатенко Л.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : науковий каталог, палеографічний альбом. Київ, 2010. 791 с.
4. Качмар М. Азбука кулизмяного ірмологіону XVI ст. // Українська музика. Львів, 2018. № 1. С. 115—119.
5. Качмар М. Репертуар невм: таблиці і коментар // Лаврівський невменний ірмологіон кінця XVI століття : факсимільна публікація, коментар, дослідження / підготував Юрій Ясіновський за участі Марії Качмар, ред. Крістіан Ганнік. Львів : Укр. катол. ун-т, 2019. С. 548—554.
6. Клименко Е.С. Безлінійні співочі рукописні книги XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського // Рукописна та книжкова спадщина України. 2009. Вип. 13. С. 332—343.
7. Клименко Е.С. Основні принципи опису музичної знаменної рукописної книги кириличного письма XII — початку XX ст. (за матеріалами Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського) // Рукописна та книжкова спадщина України. 2005. Вип. 10. С. 290—301.
8. Лаврівський невменний ірмологіон кінця XVI століття : Факсимільна публікація, коментар, дослідження / підготував Юрій Ясіновський за участі Марії Качмар, ред. Крістіан Ганнік. Львів : Укр. катол. ун-т, 2019. 602 с.
9. Підгорбунський М. Палеографічний опис «Азбуки півчої» з рукописного збірника XVI ст. // Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія: Мистецтвознавство. 2020. Вип. 42. С. 122—129. <https://doi.org/10.31866/2410-1176.42.2020.207641>
10. Шабалин Д.С. Певческие азбуки Древней Руси : Тексты. Краснодар : Сов. Кубань, 2003. 408 с.
11. Шабалин Д.С. Певческие азбуки Древней Руси : Переводы, исследования, комментарии. Краснодар : Сов. Кубань, 2004. 648 с.
12. Шевчук О.Ю. Українські церковно-півчі азбуки XVI століття у вітчизняній і зарубіжній науковій бібліографії // Рукописна та книжкова спадщина України. 2023. Вип. 31. С. 287—310. doi.org/10.15407/rksu.31.287
13. Sawicki D. Staroruski neumatyczny Irmologion Ławrowski z XVI wieku — niezbadany zabytek wschodniosłowiańskiego piśmiennictwa muzycznego na południowo-zachodniej Rusi // Wschodni Rocznik Humanistyczny. 2016. T. XIII. S. 19—52.

Отримано 4 січня 2024 року

REFERENCES

1. Brazhnikov M.V. Drevnerusskaia teoriia muzyki (po rukopisnym materialam XV—XVIII vekov) [The Old Russian Music Theory (based on handwritten materials of the 15th—18th centuries)]. Leningrad, 1972. 424 p. [In Russian].
2. Guseinova Z.M. Russkie muzykalnye azbuki 15—16 vekov [Russian musical alphabets of the 15th—16th centuries]. St. Petersburg, 1999. 132 p. [In Russian].

3. Ivanova O.A., Halchenko O.M., Hnatenko L.A. Slovianska kyrylychna rukopysna knyha XVI st. z fondiv Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho : naukovy kataloh, paleohrafichnyi albom [The Slavonic Cyrillic Manuscript Book of the 16th century from the fonds of the Institute of Manuscript of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine: scientific catalogue, paleographic album]. Kyiv, 2010. 791 p., ill. [In Ukrainian].
4. Kachmar M. Azbuka kulyzmianoho irmolohionu XVI st. [Alphabet of the 16th century kulismatic (neumatic) Heirmologion]. *Ukrainska muzyka* [Ukrainian Music]. Lviv, 2018. No. 1, pp. 115—119. [In Ukrainian].
5. Kachmar M. Repertuar nevm: tablytsi i komentar [Repertoire of the neumes: tables and commentary] // Lavrivskiy nevmennyi irmolohion kintsia XVI stolittia : Faksymilna publikatsiia, komentar, doslidzhennia [The Late 16th Century Neumatic Heirmologion of Lavriv : Facsimile Edition, Commentary, and Analysis] / prepared by Yurii Yasinovskiy in cooperation with Maria Kachmar; edited by Christian Hannick. [=Kyivan Christianity, vol. 18; History of Ukrainian Music: Sources, 26]. Lviv: Ukrainian Catholic University, 2019. Pp. 540—547. [In Ukrainian].
6. Klymenko E.S. Bezliniini spivochi rukopysni knyhy XVI st. z fondiv Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho [Non-linear handwritten 16th century chant books from the fonds of the Institute of Manuscript of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. 2009. Iss. 13, pp. 332—343. [In Ukrainian].
7. Klymenko E.S. Osnovni pryntsyipy opysu muzychnoi znamennoi rukopysnoi knyhy kyrylychnoho pysma XII — pochatku XX st. (za materialamy Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho) [Basic principles of describing a musical znamenna handwritten 12th — early 20th centuries book of the Cyrillic script (by the materials of the Institute of Manuscript of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine)]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. 2005. Iss. 10, pp. 290—301. [In Ukrainian].
8. Lavrivskiy nevmennyi irmolohion kintsia XVI stolittia : Faksymilna publikatsiia, komentar, doslidzhennia [The Late 16th Century Neumatic Heirmologion of Lavriv : Facsimile Edition, Commentary, and Analysis] / prepared by Yurii Yasinovskiy in cooperation with Maria Kachmar; edited by Christian Hannick. [=Kyivan Christianity, vol. 18; History of Ukrainian Music: Sources, 26]. Lviv: Ukrainian Catholic University, 2019. xxxii+604 p. [In Ukrainian].
9. Pidhorbunskiy M. Paleohrafichnyi opys “Azbuky pivchoi” z rukopysnoho zbirnyka XVI st. [Palaeographic description of the “Alphabet of singing” from the manuscript collection of the 16th century]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu kultury i mystetstv. Serii: Mystetstvoznavstvo* [Bulletin of Kyiv National University of Culture and Arts. Series: Arts]. 2020. Iss. 42, pp. 122—129. doi.org/10.31866/2410-1176.42.2020.207641. [In Ukrainian].
10. Shabalin D.S. Pevcheskie azbuki Drevnei Rusi : Teksty [Chant Alphabets of Old Rus: Texts]. Krasnodar, 2003. 408 p. [In Russian].
11. Shabalin D.S. Pevcheskie azbuki Drevnei Rusi : Perevody, issledovaniia, kommentarii [Chant Alphabets of Old Rus : Translations, studies, comments]. Krasnodar, 2004. 648 s. [In Russian].
12. Shevchuk O.Yu. Ukrainski tserkovno-pivchi azbuky XVI stolittia u vitchyzniani i zarubizhnii naukovi bibliografii [Ukrainian 16th century ecclesial chant alphabets in national

- and foreign scientific bibliography]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. 2023. Iss. 31, pp. 288—310. doi.org/10.15407/rksu.31.287. [In Ukrainian].
13. Sawicki D. Staroruski neumatyczny Irmologion Ławrowski z XVI wieku — niezbadany zabytek wschodniosłowiańskiego piśmiennictwa muzycznego na południowo-zachodniej Rusi. *Wschodni Rocznik Humanistyczny*. 2016. T. XIII. S. 19—52.

Received on January 4, 2024

Olena Shevchuk

Ukrainian National Tchaikovsky Academy of Music (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-0994-5858

E-mail: olenashevchuk@ukr.net

TWO UKRAINIAN 16th CENTURY CHANT ALPHABETS IN CONTEXT OF FINAL STAGE OF ZNAMENNY NOTATION USAGE IN CHURCH BOOKS OF KYIV METROPOLIS

The goal of the research is a comparative study of two Ukrainian neumatic (*znamenny*) alphabets-lists (from the 1540s—1560s and the 1590s). **Methodology.** The textual critic, the semeiographic and the palaeographic methods were used; the classification of signs and the analysis of the handbooks' structure were performed. **Scientific novelty.** For the first time, two Ukrainian ecclesial chant alphabets have been researched in comparison with the 15th—16th centuries East-Slavonic alphabet versions (in recent transliterations and facsimile editions). Photo of the alphabet of the 1540s—1560s is presented. **Conclusions.** The alphabets are contained in two (out of the five preserved) *znamenny* Heirmologia, which constitute priceless monuments of Ukrainian ecclesial chant: *Polisskyi* (author's title) from the 1540s—1560s, and *Lavrivskyi* from the 1590s. Each alphabet contains 66 different neumes and formulas (but there are more units altogether due to double graphemes). Single neumes are the same or similar (47 out of 66). These alphabets mostly reflect the features of content and structure of the 16th century East-Slavonic alphabets. However, their other features date back to the 15th century and are “relics” in comparison to the 16th. The certain balance of the features of the 15th and 16th centuries determines the “unique face” of each alphabet. The archaism prompts the opinion on limited contacts in the 16th century between Ruthenian and Russian traditions of *znamenny* singing and writing, as some significant changes that took place in the 16th century Russian alphabets, were not reflected in their Ukrainian counterparts. In addition, *Lavr* contains numerous inaccuracies which seems to be the evidence of a partial loss of knowledge about *znamenna* notation as a system. The reason for this may be found in the specifics of this stage in the history of Kyiv Metropolis chant when *znamenna* notation was no longer playing the prominent role as the only form of church hymns writing. In the 1590s, Ruthenian (Ukrainian and Byelorussian) chanters were facing a new relevant task: they quickly mastered five-line notation which was new for Eastern Slavs (so called *kyivska*); made a written “translation” of the *znamenny* chant hymns and wrote down works of other styles. At the same time, the first staff Heirmologia were completed.

Key words: history of Ukrainian music, ecclesial chant, alphabet-list of neumes, *znamenna* notation (*kriuki*), signs' “names”, Heirmologion, musical semeiography, palaeography.